

ОСТРОЖЧИНА У ФОНДІ ВОЛИНСЬКОГО ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Стаття присвячена історії Острожчини у її межах кінця XIX століття. Головним джерелом у дослідженні стали церковно-приходські літописи церков Острозького повіту Волинської губернії. Літописи несуть у собі цікаві дані з історії, археології, етнології, соціального й економічного розвитку регіону. У статті розглядається історичний блок, а в ньому — такі об'єкти, як кургани, замки і палаци, городища, хрести тощо.

Волинське Церковно-Археологічне Товариство, засноване у 1893 році в Житомирі, залишило по собі досить велику документальну колекцію, що є цінним матеріалом для дослідження історії, етнографії та археології Волині. Його засновники ставили собі мету “приведение в известность и сбережение исторических памятников древней Волини и ученой их разработки”¹. Велику частину архіву Товариства займали т. зв. церковно-приходські літописи, що склалися на основі анкет на місцях.

На даний момент архів Волинського Церковно-Археологічного Товариства знаходиться у фонді 2205 Центрального Державного Історичного Архіву України у м. Києві (далі у тексті — ЦДІАК). 90 % його справ складають саме церковно-приходські літописи дев'яти з дванадцяти повітів Волинської губернії, крім Овруцького, Володимирського і Ковельського (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Кількість церковно-приходських літописів з Волинської губернії у ф. 2205

№	Повіт	справ.
1	Заславський	89
2	Старокостянтинівський	85
3	Острозький	82
4	Дубенський	67
5	Новоград-Волинський	50
6	Рівненський	15
7	Кременецький	15
8	Луцький	12
9	Житомирський	9

Авторами літописів були приходські священики, для яких написати краєзнавчий нарис, чим частково і є літопис, було навіть простіше, ніж для досвідчених дослідників. Священикові легше було розпитувати місцеве населення про давні часи, записувати легенди, пояснення назв селищ і територій навколо них, природу тих чи інших уявлень, забобонів, оскільки довіра селянина до нього була вельми значною. Розповідати ж такі речі людині зовсім чужій непросто й нині. До того слід додати, що Товариство, розсилаючи повсюди свої анкети, могло значно скоротити витрати і зберегти час, які пішли б на відрядження до кожного селища групи дослідників. Структура церковного приходу кінця XIX століття дозволяла одному священику зібрати інформацію одночасно з 2—3, а іноді й більшої кількості населених пунктів, жителі яких були приписані до центрального храму приходу. Для чіткішого окреслення кола питань, досліджених у церковно-приходському літописі, наведемо його розгорнену схему (пункти плану):

I. Прихід:

1. Місцезнаходження центру приходу (географічне розташування щодо повітового міста, у даному випадку Острога, центру волості, найближчої залізничної станції; клімат, порода ґрунту, особливості краєвиду тощо).

2. Історія селища (перша згадка у джерелах, перелік власників).

3. Склад приходу (якщо є приписні селища, то вони перелічуються, згадуються їхні власники, кількість дворів і жителів, відстань від центру приходу).

4. Кордони приходу.

5. [Назва центру приходу і приписаних до нього селищ]² (тлумачення походження назв іноді з використанням переказів);

6. Пам'ятки старовини приходу³ (кургани, могили, старі й нові цвинтарі, замки, палаци, давні руїни, вали, городища, кам'яні хрести, каплички тощо.).

II. Приходський храм:

1. Місцезнаходження храму;

2. Історія храму;

3. Зовнішній і внутрішній вигляд храму; його визначні місця (ікони в іконостасі, церковна утвар та одяг);

4. Церковна бібліотека (кількість книжок, назви найстаріших з них, описи рукописних примірників, якщо такі є);

5. Церковний архів (перелік ерекцій на землю, метричні книжки, сповідні відомості, план церковних володінь тощо);

6. [Нерухоме церковне майно].

III. Церковний причт:

1. Історія причту (перелік у хронологічній послідовності приходських священиків, дяків і пономарів, що служили у даному храмі, іноді з їх короткою біографією);

2. Сучасний склад причту;

3. Сучасне утримання причту (зарплатня, нерухоме майно служителів церкви, ціни на відправлення треб).

IV. Прихожани:

1. [Нарис життя селян до часу написання літопису] (часто у контексті реформи 1861 р.; матеріальний стан жителів до і після скасування кріпацтва);

2. Демографічна таблиця приросту населення (складена на базі метричних книжок);

3. Народонаселення приходу (етнічні групи, їх співвідношення);

4. Зовнішній побут прихожан (описи одягу, хати і цілої садиби селян);

5. Економічний побут прихожан (основні заняття жителів, їхні промисли);

6. Соціально-юридичний побут прихожан (структура суспільства і “розподіл ролей” у сім'ї, органи селянського самоуправління);

7. Розумовий розвиток прихожан (ставлення населення до закладів освіти і, зокрема, проблема різниці у поглядах на потребу отримання освіти хлопцями й дівчатами; книжки у житті людей);

8. [Народна медицина];

9. Релігійний побут прихожан (забобони, відзначення найголовніших релігійних і сімейних свят, хрещення дитини, вінчання і поховання; до описів іноді додаються тексти пісень, щедрівок, колядок, приказок тощо).

V. Церковно-приходські установи:

1. Церковно-приходська школа (коли заснована, фінансове забезпечення, кількість учнів і викладачів тощо);

2. Церковне братство й опікунство (їхній склад і функції).

[VI. Щорічний церковно-приходський літопис].

Можемо припустити, що саме з таких пунктів складалася анкети (їхні оригінали не збереглися)⁴, розіслані приходським священикам Волинської губернії. Хто був ініціатором створення анкет — і нині є загадкою, але це не було Товариство, оскільки деякі літописи написані ще у першій половині XIX ст.

Острожчина займає приблизно п'яту частину фонду (82 справи: з 99 до 180-ої і окремо № 235). У літописах змальовано 73 самостійні приходи (з існуючих 91-го), а в них — 179 населених пунктів повіту. За допомогою опису Волинської єпархії М. Теодоровича⁵ встановлюємо назви тих з приходів, літописів яких немає у ф. 2205. З цих 18 приходів, літописів яких не залишилося, багато цінних даних могло б бути в описах Острога, Межиріччя, Новомалина, Дорогобужа, Віллі і Тихомля, відомих своїми пам'ятками старовини.

Мовою літопису, зрозуміло, була російська, але у підрозділах, в яких ішлося про побут, обряди і звичаї селян, вживається й українська мова. Так, наприклад, маємо тексти пісень, щедрівок, колядок, приказок тощо, виключно українською (навіть із вживанням літер г (кг) та і).

Розміри літописів не є однаковими: від маленьких, що складається лише з 2 сторінок (Сіянци)⁶, і до великих, обсягом у 100 (Здолбиця)⁷, 69 (Посягва)⁸ чи 61 сторінку (Русивль)⁹. Так само різним є і стиль літописів; автори найчастіше намагаються викласти матеріал по-науковому (що виходить не у багатьох), але є також і нариси, написані у художньому стилі.

Деякі священики намагалися вести власні історичні дослідження, як, наприклад, протоієрей Михайлівської церкви м. Гощі Данило Абрамович. Знаючи про версію походження Лжедмитрія I-го з Гощі, він знаходить підтвердження цьому в обличчях гощанців, “которые по типу совершенно похожие на портрет Лжедмитрия”, наводить навіть імена тих селян, що, як і Лжедмитрій, мали на носі бородавку чи родимку: Онисим Малецький, Уляна Джигунова, Яків Савицький, Яким Малецький та інші¹⁰.

У літописі Чолгузівської церкви Св. Миколи Чудотворця священик Андрій Капустинський ображений нечемним вчинком імператора, який, їдучи якимось зі Старокостянтинова до Кременця, побувавши у їхньому селищі, навіть не вийшов у двір. При тому змальовуються заходи, які під-

Приходи, літописів яких не збереглося у ф. 2205

Таблиця 2.

№ справи	Центр приходу	Назва центральної приходської церкви	Приписні селища	Назви приписних до центральної церков
1	Острог	Воскресенська	Слобідка Чернивода Дорогоща Півнева-Гора	немає немає немає немає
2	Острог	Св. Кирила і Мефодія	немає	немає
3	Острог	Зшестя Св. Духа на Апостолів	немає	немає
4	Жаврів	Св. Якова	Глубочек	немає
5	Клепачі	Різдва Богородиці	немає	немає
6	Крилів	Св. Іоана Златоуста	немає	немає
7	Великий Скнит	Св. Іоана Богослова	Нараївка	немає
8	Дорогобуж	Успіння Богородиці	Подольани Рясники	немає Успіння Богородиці
9	Вілія	Св. Параскеви-П'ятниці	Карпилівка Долоче	немає немає
10	Межиріч	Св. Трійці	Лючин	Покровська
11	Новомалин	Св. Іоана Богослова	Подобанка Кам'янка-Стіло	немає немає
12	Юськівці	Різдва Богородиці	Гурщина Загірці	немає Св. Онуфрія
13	Гулівці	Св. Архистратига Михаїла	Жизниківці	Покровська
14	Денисівка	Покровська	Данилівка	немає
15	Кащинці	Покровська	немає	немає
16	Тихомль	Воскресенська	Водички	Св. Архистратига Михаїла
17	Шуньки	Св. Кузьми і Дем'яна	Юрівка	Св. Архистратига Михаїла
18	Великі Калетинці	Різдва Богородиці	немає	немає

готували селяни, аби привернути увагу Його Величності; князь Яблоновський, власник селища, пишно прикрасив корчму і накрит на стіл вишукані страви. Однак, урочистий настрій було зіпсовано байдужістю імператора до всіх цих дій його підлеглих. Він відмовився навіть вийти з карети і коли коней було замінено на поштової станції, велів рушати далі¹¹.

Зупинимося на найцікавіших історичних відомостях церковно-приходських літописів з Острозького повіту.

ІСТОРІЯ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ, ВЛАСНИКИ

Значну частину Острозького повіту Волинської губернії складають старі селища і містечка, засновані до Визвольної війни Богдана Хмельницького. Гоща, Острог, Дорогобуж, Мильськ і Гнійниця існували ще у часи Київської Русі, але

справжнє заселення краю почалося з першої половини XVI ст. Тоді ці землі входили до складу центральних волостей князів Острозьких, Заславських і Корецьких. На півночі майбутнього повіту укріпилися Хребтовичі-Богуринські і Кирдеевичі (Джуси, Гойські, Чапличі, Кирдеї-Мильські і Кирдеї-Мнішинські), півднем володіли Сенюти (три гілки: Радогощанська, Ляховецька і Тихомльська), південний захід належав нащадкам пана Єла (Єло-Малинським і Єло-Кунівським).

Після того як згас рід князів Острозьких (1620 — смерть кн. Януша Костянтиновича), більша частина Острозької волості за правом ординації перейшла до їхніх родичів — князів Заславських. Проте Заславські володіли нею недовго: у 1673 році помер останній представник

роду — князь Олександр. Острожчина опинилася в руках князів Любомирських, а пізніше — Сангушків. Останній ординат кн. Януш Сангушко у 1756 році відписав Острозьку волость великому коронному канцлеру Малаховському. Після поділів Польщі землі повіту були роздані слугам імператриці й місцевому проросійськи налаштованому дворянству. У другій половині XIX століття найбільшими землевласниками тут були: кн. Яблонівські (володіли ключами: Кривинським, Плужанським і Дерманським), графи Ілінські і Чесновські, острожські купці Вільгельм Гольдман та Іцько Герман, генеральша Антропова, нащадки штабс-ротмистра Івана Борисова, генерал-майор Івков та Удільне Відомство (тобто, держава).

Приходські священники, звичайно, не були добре обізнаними в історії повіту (за невеликим винятком), а тому використовували для написання історичної частини літопису працю М. Теодоровича “Историко-статистическое описание церковей и приходов Волынской губернии”, надруковану у 1893 році у Почаєві. До видання окремої книжки, “Описание” друкувалося у журналі “Волынксия Епархиальныя Ведомости”, який мала майже кожна церковна бібліотека (Острозький повіт видано у роках 1888—1889). Автори літописів часто самі визнають, що користувалися цим джерелом для своєї праці.

Іншим матеріалом, який допомагав у дослідженні історії селища, були документи церковного архіву (див. нижче), тобто презенти, ерекції про надання землі церкві, написані від імені власника маєтку.

І, нарешті, слід згадати також про розповіді старожилів, перекази і легенди, якими послуговувалися священники. Хоча вони є і непевними джерелами, у яких фантазію нелегко відрізнити від реальних подій, їх не слід просто відкидати, адже доля правди у кожному такому оповіданні таки є. Одна з легенд, безперечно, дуже давня, переносить слухача у першу половину XV століття. У ній ідеться про заснування с. Чолгузів, що знаходилося у минулому столітті на півдні Острозького повіту¹²: “Князь Литовский Свидрыгайло любил очень охотиться и заезжал даже в ту местность, где ныне Чолгузов и, где были большие леса, изобиловавшие дичью. Вся местность от Чолгузова к Новоставцам¹³ была покрыта дубовым лесом, в котором был парк и зверинец. Вот однажды Лев Свидрыгайло, охотясь в этой местности, заблудился. К своему счастью, он увидел огонек, по направлению которого и дошел до избы. Хозяин любезно принял путника и за свое гостеприимство получил от путника многия местности, вероятно и Чолгузов”¹⁴.

Отримавши після реформи якийсь шматок землі, селяни не змінили свого негативного ставлення до колишніх панів. Напруга відчувалася також і у відносинах із колоністами — чехами та німцями, яких уряд запрошував селитися на цих землях, сподіваючись на те, що місцеве населення перейме європейський досвід господарювання. Натомість, все вийшло зовсім не так, як планувалося. Напруга особливо посилилася напередодні Першої світової війни; перебування колоністів у краї стало тоді просто небезпечним.

Чеські колоністи стали власниками частини с. Гульча, викупивши її у нащадків Ігнатія Підгородецького. Православні чехи, що жили у Гульчі, ходили до власної церкви Св. Кирила і Мефодія¹⁵.

НАЗВА НАСЕЛЕНОГО ПУНКТУ

Тлумачення топографічних назв є одним з найцікавіших місць літопису. Цей підрозділ частіше складався з легенд, зібраних і записаних автором зі слів самих жителів чи то селища, чи містечка. Щоправда, іноді вся інформація тут обмежувалася однією невиразною фразою: “название села одинаково в народном, административном и церковном отношении”.

Деякі “пояснення”, записані тут, є просто фантастичними або ж, навпаки, дуже примітивними і, крім того, не витримують ніякої історичної критики. Ось декілька прикладів:

Селище **Миклаші** — за переказом, отримало свою назву від злиття двох слів: “микатися” (ховатися) і “лашек” (поляк) і свідчить про те, що було засноване поляками, які ховалися від козаків у навколишніх лісах під час козацьких воєн¹⁶ (насправді ж, Миклаші згадуються ще на початку XVI ст.);

с. **Семенів** — від того, що його власниками є сім панів¹⁷ (сім панів володіло цим населеним пунктом якраз у час написання літопису, а вперше Семенів згадується у 1545 році);

с. **Майків** — від того, що найкраща пора тут настає у травні (по-рос. “має”)¹⁸;

с. **Бісівка** — від того, що перші власники селища мали “многo странностей и причуд” (! — Сенюти, кн. Яблонівські, Сапіги) і якийсь неприємний випадок міг стати приводом до такої непривабливої назви (сам же священник заявляє: “Впрочем, это только мое личное предположение”)¹⁹.

І таких прикладів неправильного тлумачення є дуже багато. Однак, є і такі пояснення, що заслуговують на увагу. Наприклад, про назву селища **Мнішин**, власниками якого була одна з гілок роду Кирдеевичів, існує така легенда. Коли у середині XIII століття татари проходили повз землі роздробленої Київської Русі, один із їхніх загонів напав і зруйнував Дорогобузький мона-

стир²⁰. Його ченці мусили рятуватися втечею до найближчих лісів, де заснували селище, яке пізніше і було названо на честь монахів (“мніхів”)²¹. **КУРГАНИ**

Кургани фіксуються на території Острожчини практично у всіх її частинах. У літописах зустрічаються різні точки зору щодо їх ідентифікації:

1. **Могили** з середньовічної доби (татарські й місцевого населення) чи періоду війни Богдана Хмельницького (козацькі)²²;

2. **Сторожові застави**;

3. **Сховища від татар**;

4. **Ритуальні поховання додержавної доби.**

Як показали археологічні дослідження, кожна з гіпотез справді має під собою підґрунтя. Сховища від татар і сторожові застави являли собою цілий комплекс штучних насипів. У Острозькому повіті такі споруди згадуються у Бугрині, Томахові, Ляхівцях²³, Моцаниці і Бісівці²⁴, але, безперечно, колись вони були мало не в кожному селищі. Призначення сторожових застав нагадує козацькі вишки, на яких замість розпалення соломи, чатарі схилили білий “стяг”, даючи зрозуміти людям, які працювали у полі, що наближається ворог. Побачивши знак, селяни швидко збирали найнеобхідніші речі, запас харчів і ховалися у спеціальних сховищах (“погребах”) доти, поки татари не залишали цього місця.

Священик Преображенської церкви Новомильська Стратонік Средович записав цікавий переказ про один курган за селищем (у південно-західному напрямку), що називався “Дивиця”. Під час одного з наїздів на Волинь орда розташувалася кошем коло с. Пересопниці і татарський ватажок відіслав частину свого війська до Новомильська з вимогою його захисникам припинити опір і здати замок, у якому перебувала залога. Мешканці відмовилися коритися татарам і всіх нападників повбивали. Не дочекавшись повернення своїх, татарський ватажок відіслав до селища ще один свій загін, який також не досяг успіху. У цьому поході брала участь дочка ватажка, яка, познайомившись із “руським воєводою чи полковником”, вийшла за нього заміж (!). Роздратований таким вчинком дівчини, її батько з усією ордою вирушив на Новомильськ і зруйнував його. Вбивши воєводу, він наказав дочку свою за зраду живою замурувати в кургані, який відтоді й звався “Дивицею”²⁵.

ЗАМКИ І ПАЛАЦИ

На жаль, більшість середньовічних замків, розташованих колись на території Острозького повіту, були зруйновані ще до XIX століття. Про їхнє існування свідчили лише залишки: вали, рови, руїни будівель тощо. У народі такі місця

називалися “замчиськами”. Відомості про “замчиська” зустрічаємо у літописах сс. **Боровиці** (в урочищі Хотяш)²⁶, **Тайкур** (у селищі; побудований у XVII ст.)²⁷, **Коростови** (у селищі; залишилася східна частина замку, вали і рів)²⁸, **Горбакова** (у селищі, великий вал із заглибленням посередині)²⁹, **Томахова** (у селищі, навпроти церкви)³⁰, **Тесова** (на північ від селища; посеред ставка пагорб; один старий селянин розповідав про те, що колись у центрі пагорба було заглиблення, в яке він із товаришами кидав камінець, але не почув, як той досяг днища)³¹, **Новосілок** (на північ від селища, у лісі; називається у літописі фортецею)³², **Бісівки** (під час воєн середини XVII ст. за селищем містився козацький табір)³³, містечок **Гоці** (на захід від містечка; залишився плац, оточений з трьох боків ровами, а четвертий бік знаходиться над р. Горинню; за переказами, під час Визвольної війни, тут був табір Б. Хмельницького)³⁴, **Ляхівців** (на Ляховецькому ставку)³⁵ і **Кунева** (над р. Вілією; залишилися вали)³⁶.

Замки пізнішого часу і палаци, що почали будуватися у повіті з кінця XVIII століття, існували у часи написання літописів. У цих спорудах зазвичай зберігалися унікальні пам'ятки історії та культури: бібліотеки, родинні архіви волинського дворянства, музейні колекції, картинні галереї тощо. Ця сторінка історії краю непогано досліджена у праці польського дослідника Р. Афтаназі³⁷.

ГОРОДИЩА

Селяни називали “городищами” одночасно і руїни невідомих їм давніх оборонних конструкцій чи споруд (певне, замків)³⁸, і колишні селища, що були знищені чи то під час татарських набігів, чи пізніше. До останніх належать городища Мишківці³⁹ (входили до Острозької ординації 1620 року у складі центральної волості) і Хотяш (що був, за переказами, містечком, у ньому згадується — “церквисько”, “замчисько”, цвинтарі)⁴⁰.

ХРЕСТИ Й ІНШІ ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ

У церковно-приходських літописах досить багато місця приділяється хрестам. Про них ідеться у підрозділі, присвяченому пам'яткам старовини приходу, розрізняють три види хрестів: кам'яні й дерев'яні цвинтарні; на честь звільнення з кріпацтва і в пам'ять про жертви епідемії холери.

Цвинтарні хрести нечасто описуються авторами літописів, оскільки вони не були дуже давніми і практично не несли в собі якоїсь цінної інформації (а якщо якийсь письмовий запис і був, то його іноді можна було прочитати). Виняток становили кам'яні хрести на місці поховання самих священників та їхніх родин.

Звільнені від кріпацтва селяни повіту, на знак початку нового життя спочатку ставили у своїх селищах великі дерев'яні хрести. Радість людей, однак, незабаром переросла звичайні межі і спричинилася до відчуття всездозволеності. Микола Ярошенко, священик Святотроїцької Плужанської церкви, писав про те, що звільнення від кріпацтва “криме общей пользы, имело весьма вредное влияние на крестьянскую жизнь прихожан: освободившись из власти и гнета помещиков и их управляющих, крестьяне всецело предались разгулу, разврату, пьянству и воровству, не чувствуя над собою той сдерживающей силы, которая тяготела над ними раньше”⁴¹.

І, врешті, хрести ставили у пам'ять про жертви епідемії і голоду, що часто-густо охоплювали територію повіту у XIX столітті (більш ранніх хрестів просто не збереглося). Чорними роками в історії Острозької стали: 1812 і 1830 (году), 1831, 1832, 1847 (холера), 1855 (холера, вимирання худоби), 1872 (холера), 1882 (вимирання худоби), 1893, 1895 (холера).

Окрім хрестів, у повіті ставили кам'яні пам'ятники на честь 900-ліття хрещення Русі (у Коломлі, Волосківцях). У пам'ять мученицької загибелі імператора Олександра II у Ляхівцях, в огорожі церкви Ікони Св. Казанської Божої Матері у 1889 році також зведено пам'ятник. Що вони собою являли, сказати важко, оскільки в літописах немає їхніх описів.

Недалеко від Гульчицької церкви Св. Миколи, у горі, що містилася в лісі, на час написання літопису церкви (1891 р.) існував грот, з якого двома струмками прямо на землю витікала вода. Джерельна вода була такою чистою, що у свята саме у цьому гроті її охрещували люди, вона вважалася цілющою. Ще раніше тут було побудовано часовню (за припущенням автора літопису — ще у XV ст. князями Острозькими). У ній знаходилися ікони св. Миколи Чудотворця, прп. кн. Федора Острозького і прп. Іова, ігумена Почаївського, перед якими завжди жевріли лампадки. У 1753 році кн. Януш Сангушко, останній ординат Острозький, подарував селище Ігнацію Підгородецькому, підчашему Волинського воеводства. Підгородецький відібрав у православних жителів Гульчі часовню і переробив її на грот, а замість згаданих ікон встановив статую Св. Яна Непомуцена. Маючи борги, власник селища вирішив заробляти на джерельній воді гроші; поруч збудував басейн, заповнив водою ще невеликий ставок і приймав у себе чимало хворих людей. Четверта частина прибутків від води надходила до костельу і францисканського монастиря у Межиріччі, а решта — самому Підгородецькому [† 1825, бездітний]⁴². 1863 року, за наказом Генріха Яловицького, ікону Св. Мико-

ли було винесено з часовні, а на її місце встановлено дзеркало, що обурило прихожан. У 1864 році влада втрутилася у суперечку на боці селян, і їм було повернуто часовню⁴³, а статую Св. Яна Непомуцена перенесено до костельу.

ЦЕРКВИ

У фонді Волинського Церковно-Археологічного Товариства описано (чи, принаймні, є згадки) 110 церков Острозького повіту. Найпоширенішими назвами церков є: Покровська [20], Св. Архангела Михайла [16], Різдва Богородиці [14] і Св. Трійці [11] (див. повний перелік назв церков у табл. 3).

Говорити про час заснування храмів складно, оскільки майже всі вони за якийсь період (від 50 до 100 років) повністю перебудовувалися й іноді навіть змінювали свою назву. Однак, старішими, безперечно, були містечкові храми Острога, Гощі, Дорогобужа тощо. Відомості про них є у документах з XIV ст.; на Гоцанській дзвіниці у 1892 році ще висів дзвін, вилитий у 1410 році (найстаріший).

Таблиця 3.

Перелік назв церков, які знаходилися у Острозькому повіті Волинської губернії.

№	Назва церкви	Кількість
1	Богоявленська	3
2	Введенська	1
3	Вознесенська	4
4	Воскресенська	4
5	Зшестя Св. Духа на Апостолів	1
6	Ікони Св. Казанської Богоматері	1
7	Покровська	20
8	Преображенська	5
9	Різдва Богородиці	14
10	Успіння Богородиці	5
11	Хрестоздвиженська	5
12	Св. Андрія Первозванного	1
13	Св. Архистратига Михайла	16
14	Св. Василя	1
15	Св. Георгія Переможця	4
16	Св. Дмитра	2
17	Св. Іллі	2
18	Св. Іоана Богослова	8
19	Св. Іоана Златоуста	1
20	Св. Кирила і Мефодія	2
21	Св. Кузьми і Дем'яна	2
22	Св. Миколи Чудотворця	7
23	Св. Олександра Невського	1
24	Св. Онуфрія	1
25	Св. Параскеви-П'ятниці	9
26	Св. Петра і Павла	1
27	Св. Трійці	11
28	Св. кн. Федора Острозького	1
29	Св. Якова	1
Всього		134

До II і III поділів Польщі (1793, 1795 рр.) більшість церков Острожчини були греко-католицькими. Їх будували для своїх підданих власники-римокатолики, забезпечуючи прихід власною землею. Та як тільки Волинь перейшла до Російської імперії, ті ж власники спробували перетворити побудовані ними церкви на костьоли, але значного успіху у цьому не було досягнуто. З кінця XVIII століття храми стають православними, служба йде церковнослов'янською мовою.

З кінця XIV і до початку XVII століття православна церква на території пізнішого повіту перебувала під протекторатом князів Острозьких. Один з них, кн. Федір Данилович, на схилку своїх літ прийняв постриг у Києво-Печерському монастирі (де помер після 1403 року) і був канонізований, певне, на межі XVI і XVII століть. На Острожчині навіть століттями пізніше, коли князівський рід вже не існував, все ж пам'ятали про Федора Даниловича і його нащадків. У с. Сивках, власником якого був у другій половині XIX століття Сигизмунд Люба-Радзимінський, церкву було засновано в пам'ять прп. кн. Федора (чернече ім'я Феодосій) Острозького⁴⁴. У замковій Острозькій Богоявленській церкві було дві ікони прп. Федора, одна з яких була намальована на полотні, висота якого 2 м 85 см (4 аршини), а ширина 1 м 70 см (2 аршини, 6,5 вершка). На ній зображення Острозького у чернечому одязі на повен зріст, із книжкою в руках⁴⁵. Так само ікони прп. Федора є ще у часовні с. Понори (побуд. 1887)⁴⁶ і вищезгаданому гроті коло с. Гульчі.

У Хорівській церкві Св. Петра і Павла є багато речей з Богоявленського замкового храму Острога. За переказами, канцлер Малаховський, який отримав від кн. Януша Сангушка велику частину Острожчини, наказав зняти з Богоявленського храму хрест, але міщани не дозволяли це зробити. Тоді коронний канцлер відіслав до міста своїх козаків, які зробили справу пізно вночі. Крім того, “в алтарі местной Церкви, под престолом, вставлена в помосте каменная плита, по преданию, составлявшая надгробный памятник князя Василия [Острозького — *I. T.*], умершаго около 1450-го года, тело его сперва было погребено в Остроге в Богоявленской Церкви, им построенной, и потом внуком его князем Константином Ивановичем перенесено в Киев, в Печерскую Лавру. Эта доска находится под кирпичным крестом, не закрывающим только начальных и конечных слов каждой строки надписи и также половины последней строки, так что разобрать надписи нельзя”⁴⁷.

Імператорській родині і подіям, пов'язаним із її життям, так само присвячувалися назви частин храму, церковної утварі тощо. Так, наприклад, в описі Ляховецької Різдово-Богородичної церкви маємо такий запис: “Горнее место устроено в память чудеснаго избавления ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ГОСУДАРЯ ИМПЕРАТОРА АЛЕКСАНДРА III и ЕГО ЦАРСТВЕННОЙ СЕМЬИ во время крушения Царскаго поезда 17-го Октября 1888 года”⁴⁸.
ЦЕРКОВНА БІБЛІОТЕКА Й АРХІВ

Незважаючи на те, що церковні бібліотеки на території повіту почали формуватися переважно лише з другої половини минулого століття, у них зберігалися дуже цінні книжки (див. Додатки). Значну частину бібліотеки склали книжки релігійного змісту. Їх можна розподілити за тематикою на такі види: Святе Писання і Писання Св. Отців, книжки повчальні, богослужбні, церковно-історичні, полемічні, догматичні, історичні, співрозмовні, такі, що пояснюють богослужіння, з церковного управління, періодика (“Церковныя Ведомости”, “Волинския Епархиальныя Ведомости”). Найбільші колекції книжок знаходилися у церквах селищ Малого Скниту і Бережинців (по 200 примірників).

У церковних архівах зберігалися копії метричних книжок (найстаріша Білчинської церкви з 1675 р.) і сповідних відомостей (найстаріша Тесовської церкви з 1736 р.), ерекції і презенти власників селищ, плани приходу і церковної землі, розпорядження і листи єпископів тощо. Найчастіше, автори літописів просто перелічують все, що знаходиться в архіві, але деякі священники ще й переписували копії з документів (латиною, польською і російською мовами). Тексти документів подано у літописах церков Завизова (№ 111), Крупця (№ 112), Черниці (№ 153), Ровків (№ 162) і Ляхівців (176).

У церковно-приходських літописах, зібраних з Острозького повіту Волинської губернії, є ще багато цікавої інформації, яку не маємо змоги викласти у цій статті через брак місця. Видається доцільним зауважити, що опрацьований матеріал є чи не єдиним зібранням такого масштабу і містить у собі безцінні дані, оскільки більшість вищеописаних пам'яток старовини була остаточно зруйнована після революції 1917 року. Відомості, що зберігаються у фонді Волинського Церковно-Археологічного Товариства, є важливим, а в деяких випадках і унікальним, джерелом для дослідження історії Острожчини з найдавніших часів і до кінця XIX ст.

ДОДАТКИ

Перелік найцінніших книжок із церковних бібліотек:

1. Рукописне “Пеніє” з нотними крюками і кіновар’ю (Гоща);
2. Рукописний Требник Дерманського монастиря (Верхів);
3. Два рукописних Октоїха (Черниця);
4. Рукописний Апостол (Хорошів);
5. Рукописне Євангеліє (Білчин);
6. Рукописне Євангеліє 1507 р. (Івачків);
7. Євангеліє Віленського друку 1544 р. (Черниця);
8. Рукописний Апостол 1565 р. (Завизів);
9. Острозька Біблія 1581 р. з написами (Острог);
10. Євангеліє Львівського друку 1602 чи 1603 (Майків);
11. Тріодь Успенської церкви с. Ляхів з написом 1617 р. (Ляхів);
12. Тріодь посна Київського друку 1640 р. (Білчин);
13. Апфологійон у двох частинах Львівського друку 1651 р. (Завизів);
14. Рукописне Євангеліє 1656 р. з написами (Черниця);
15. Огородок Марії Богородиці XVII ст., надрукований у Києво-Печерському монастирі (Бочаниця);
16. Євангеліє Печерське 1658 р. (Завизів);
17. Євангеліє Львівського друку 1670 р. (Посягва);
18. Євангеліє 1674 р. (Ляхів);
19. Тріодь кольорова Чернігівського друку 1685 року (Білчин);
20. Октоїх Львівського друку 1686 р. (Посягва);
21. Тріодь Львівського друку 1688 р. (Посягва);
22. Євангеліє Львівського друку 1690 р. (Шимківці, Білчин, Волосківці);
23. Тріодь Львівського друку 1691 р. (Посягва);
24. Требник Петра Могили Львівського друку 1695 р. (Завизів);
23. Ляхівці, зараз смт. Білогір’я, районний центр Хмельницької області.
24. ЦДІАК.— ф. 2205.— оп. 1.— Справи 102, 121, 147, 148 і 151.
25. Там само, спр. 135.
26. Там само, спр. 104.
27. Там само, спр. 106.
28. Там само, спр. 113.
29. Там само, спр. 115.
30. Там само, спр. 121.
31. Там само, спр. 123.
32. Там само, спр. 145.
33. Там само, спр. 151.
34. Там само, спр. 142.
35. Там само, спр. 172.
36. Там само, спр. 174.
37. Aftanazy Roman — Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej.— Wrocław-Warszawa-Kraków, 1994.— Cz. II, t. V [województwo wołyńskie].
38. ЦДІАК.— ф. 2205.— оп. 1.— справи 135 і 146.
39. Там само, спр. 166.
40. Там само, справи 104, 107 і 125.
41. Там само, спр. 105.— арк. 6 зв.— 7.
42. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich Bronisława Chlebowskiego i Władysława Walewskiego.— Warszawa, 1882.— t. III.— str. 99.
43. ЦДІАК.— ф. 2205.— оп. 1.— спр. 116.
44. Там само, спр. 109.
45. Див. детальний опис ікони прп. Федора Острозького: Хойнацкий А. Ф.— Православие на Западе России в своих ближайших представителях или Патерик Вольно-Почаевский.— М., 1888.
46. ЦДІАК.— ф. 2205.— оп. 1.— спр. 162.
47. Там само, спр. 119.— арк. 1 зв.
48. Там само, спр. 147.— арк. 5зв.
1. “Волинский историко-археологический сборник”.— Почаев, 1896.— Вып. 1.— С. 4.
2. У дужках підрозділи плану, що присутні не у всіх літописах.
3. “Достопримечательности прихода”.
4. Див. також подібні до цієї анкети т.зв. опитувальні листки (“опросный листок”) Историчного Товариства Нестора Літописця (1901 р.): ЦДІАК.— ф. 725.— оп. 1.— спр. 21.— арк. 107—107 зв. і Київського Товариства Охорони Пам’яток Старовини і Мистецтв: ЦДІАК.— ф. 725.— оп. 1.— спр. 21.— арк. 109—109 зв.
5. Теодорович Н. П.— Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской губернии.— Почаев, 1893.— т. 2.— № № 547—677.
6. ЦДІАК.— ф. 2205.— оп. 1.— спр. 99.
7. Там само, спр. 100, 101, 163.
8. Там само, спр. 141.
9. Там само, спр. 180.
10. Там само, спр. 142.— арк. 4.
11. Там само, спр. 127.
12. Південь Острозького повіту, зараз Теофіпольського району Хмельницької області.
13. Північ Острозького повіту, зараз Гощанського району Рівненської області.
14. ЦДІАК.— ф. 2205.— оп. 1.— спр. 127.— арк. 1 зв.
15. Там само, спр. 171, 175.
16. Там само, спр. 129.
17. Там само, спр. 138.
18. Там само, спр. 110.
19. Там само, спр. 151.— арк. 4.
20. Дорогобуж, колись столиця удільного князівства. Зараз Гощанського району Рівненської області.
21. ЦДІАК.— ф. 2205.— оп. 1.— спр. 118.
22. Там само, справи 105, 111, 114, 124—127, 130, 132, 135, 137 (с. Сивки: детально описано 7 могил і те, що у них знайдено), 141, 144, 145, 146, 149, 154, 155, 162, 180.

Teslenko I. A.

**OSTROG REGION IN THE COLLECTION
OF THE VOLYNIAN ECCLESIASTIC-
ARCHEOLOGICAL SOCIETY**

The article examines the history of Ostrog region in its borders at the end of the XIXth century. The main sources of the paper are the ecclesiastic-parish chronicles of the churches, situated in Ostrog povit of Volyn' province. The chronicles consist of interesting facts on the region's history, archeology, ethnology, social and economic development.

Some historical objects, like burial-mounds, castles and palaces, settlements, gravestones, etc. are observed in details.